

МАРКО СТОЈАНОВИЋ

Етнографски музеј у Београду

marko.stojanovic@etnografskimuzej.rs

Музеализацијом маскирног одела до новог одевног наратива

Маскирно одело у својству мушког радног обрасца већ неколико деценија представља феномен произашао из примарне функције радне војне и полицијске одеће током сукоба у процесима распада СФР Југославије. Интеграцијом маскирних одела у свакодневне радне одевне обрасце припадника сеоских заједница, потом пензионера и „викендаша“ који су се бавили пољопривредним активностима, она су – функцијом и садржајем, у одређеном дискурсу, постала нови одевни наратив у редефинисаној народној култури привређивања, који је, између осталог, указивао на специфичне одјеке распада социјалистичког система вредности и државе. Истраживање представља покушај да се предочавањем услова и последица укључивања маскирног одела у радне одевне обрасце уједно назначе могућности за његову музеализацију и њом омогућено препознавање тог специфичног, новог одевног наратива као индикатора за антропологизацију етнографског музејског дискурса о народној култури одевања.

Кључне речи: маскирно одело, култура привређивања, Етнографски музеј, етнографска музеологија, конструкти идентитета, антропологизација

By Musealizing the Camouflage Suit to a New Clothing narrative

The primary function of introducing the so-called “camouflage suit” or camo suit into the military and police formations in the late 1980s also had the consequence of transferring its functions to a secondary level, by the sheer proliferation of

such sets used in war activities during the breakup of the former Yugoslavia. For the ethnographic heritage, the challenge of the liminal status of the camouflage suit within the framework of men's work pattern in the redefined folk economy is reflected in the short period of its establishment and use. On the other hand, its widespread use and an ongoing cultural phenomenon support the musealization of samples of such a clothing pattern, as well as the need to set up research on the impact of folk economy on clothing culture and vice versa. As camouflage suits were obtained and used in the process of integration into the everyday work pattern of members of rural communities, retired men and "weekend farmers" engaged in agricultural activities, they became a mirror image of the dissolution of late socialism as a social system in Serbia. This new status has contributed to the redefinition of the function and content of new men's clothing patterns, in line with the broader changes in the value system and redistribution of state and social authority. Consequently, anthropologization of museological discourse creates suitable conditions for discussing the existence of the tertiary communicative role and significance of all types of military apparel, including camouflage suits.

Key words: camouflage suit, folk economy, Ethnographic Museum, ethnographic museology, clothing narrative, identity constructs, anthropologization

УВОД

Стандардизована музејска пракса Етнографског музеја у Београду (у наставку ЕМ) – из које је, током периода дужег од једног века, већим делом проистекла домаћа етнографска музеологија¹, истражује и тумачи различите појаве, елементе и структуре везане за народну културу. Очитавана превасходно у тврдо постављеним репрезентацијама етнографског културног наслеђа (уп. Вишић 2014, 165–166), та делатност је постављала критеријуме и рађала промене у схватању шта је сврха етнографског предмета: од критеријума лепог и старог (Gavrilović 2007, 66, 71; Stojanović 2007, 158), потом флуидно дефинисаног предмета као еманације „народног духа“ (Stojanović 2007, 158–159) или разрешења у кључу културних функција током пери-

---

¹ Етнографском музеологијом дискурзивно сматрам сваки облик истраживања, прикупљања, документовања, селектовања у збирке и потоњих репрезентација народне културе, који сачињавају свакодневну музејску праксу из које су произашле практиковане, те теоретски разматране и дефинисане промене од почетка самосталног деловања Етнографског музеја у Београду 1901. године.

ода социјализма (Gavrilović 2007, 74), све до промишљања како је у питању слојевито дефинисани извор информација (уп. Mensch 1990, 146). Другим речима, путовало се од предметоцентричних концептуализација ка наративима у културној контекстуализацији. Дуго времена, за музеалце су ужа поља истраживања била омеђена стручним појмовима културе одевања, становања, привређивања, обичајне праксе, друштвених односа и осталог што је музеализовано у домену етнографског наслеђа.

Преиспитивања горе наведених, неписаних аксиома делатности ЕМ и његове вишедеценијске, рекло би се, већ традиционалне мисије очувања и заштите етнографског наслеђа, могу се обављати у дословном мору могућности за нова читања и тумачења народне културе. У том правцу посматрано, нарације о култури одевања у својеврсној улози „фронтмена“ за све музејске поруке о народној култури, једна су од несумњивих „стајних тачака“ од којих су полазиле готово све досадашње генерације музеалаца (в. Bjeladinović-Jergić 2001, 10, 12; Stojanović 2007, 158; Gavrilović 2007, 66–67). Потреба преиспитивања на површину избачене проблематике музејских наратива о култури одевања може се препознати већ путем изложених комплета народних ношњи на *Свесловенској етнографској изложби* у Москви 1867. године (Milićević 1885, 3–17) у пансловенском кључу српског идентитета, а потом у свим сталним поставкама дванаестодеценијског самосталног деловања ЕМ. Потврде става препознају се, рецимо, у „двјиђевски“ концептуализованој првој сталној поставци (Bjeladinović-Jergić 2001, 12) са почетка 20. века,² потом на петој сталној поставци под називом *Народна уметност Србије* (Bjeladinović-Jergić 2001, 15) и шестој *Народне ношње Јуџославије* – поводом седамдесет и пет година постојања музеја у 1976. години (Bjeladinović-Jergić 2001, 15–16), као и изложени свечани комплекти народних ношњи у улози једног од носилаца панизложбеног наратива о српској саборности у експографској структури тренутне сталне поставке *Народна култура Срба у XIX и XX веку*³ (Bjeladinović-Jergić 2003). Репрезентације народне културе одевања на свим сталним поставкама ЕМ биле

² Међународна активност такође је била усмерена ка комуникацији наративима националног идентитета, како Бјеладиновић-Јергић цитира Валтровићев став према учешћу на *Првој међународној изложби одела у Пејровирагу* где је „Етнографски музеј врши(о) један од својих главних задатака: да упозна свет са особинама српског народног ношава“ (Bjeladinović-Jergić 2001, 12).

³ <https://etnografskimuzej.rs/izlozba/narodna-kultura-srba-u-19-i-20-veku/>

су контекстуализоване невербалним наративним порукама које су објављиване путем излагања одевних образаца на основу културно установљених договора (уп. Morris 1979, 213). Пример актуелне сталне поставке, као и повремене изложбе последњих деценија, говоре о пуном наративном кругу у трансмисији порука о народној култури као несумњивом аргументу за границе и историјску дубину српског културног простора.

Предочени историјски преглед развитка наративног контекста у репрезентацијама народне културе одевања представљен је искључиво као пролог у коме се назначавача музејски говор стручног аргументовања, који је, притом, потпуно из својих нарација искључио чињеницу о неумитном, о постојању убрзаних и драматичних промена традиционалних сеоских заједница током читавог, а поготово у другој половини 20. века (Gavrilović 2007, 68–72, упореди Ivanović Barišić 2020, 224).⁴ У времену ван дискурзивно означеног, својеврсног музејског вакуума, а превасходно у периоду од последњих пар деценија 20. века и на почетку новог миленијума – 21. века, настале су бројне редифиниције друштвено-културно-историјског окружења народне културе, па су позни социјализам, нестанак СФР Југославија (даље СФРЈ), ратни сукоби и декларативна „транзиција која траје“, донели спољашње окружење пред врата стручне свакодневице ЕМ, те кроз њих унели полемичне ставове о томе шта све од материјалних културних сведочанстава треба укључивати у етнографске музејске фондове. Постављено питање политике музеализације, наравно, отворило је простор за преиспитивање на који начин се данас треба односити према народној култури уопште, а поготово према нама блиском периоду од претходне четири деценије.⁵ Међу основама на

⁴ Дискурзивно према народној култури, но свеједно укључено у њу, у најмању руку треба говорити о својеврсним амалгамима статусних, као и симбола ауторитета насталих идеолошки преиначеним обрасцима у култури одевања непосредно по завршетку 2. светског рата, о чему говори Љиљана Гавриловић: „Гледано чак само са становишта села, догодили су се: аграрна реформа, забрана држања коза, присилна колонизација, принудни откуп и низ других ствари које су потпуно разориле економску базу села, што се ни из једне досадашње мени познате етнографске изложбе није видело. Нигде није било шајкаче са петокраком, црног кожног капута и качкета који су будили страх по селима широм земље, цокула, црногорског костима у Војводини, UNR-иних пакета – ничега што би дочарало бар мало атмосфере реалног свакодневног живота сељака у Србији тог периода (Gavrilović 2007, 72–73).

⁵ У прилог спорим системским променама кустоског дискурса занимљиво је напоменути како су, током излагања изложбене концепције *Пластичних gevegese-ших* (Stojanović & Matic 2010), колегинице које народну културу стриктно разма-

које би се уткивале нити различитих одговора једноставно се разазнаје чињеница како је период социјализма у другој половини 20. века драматично – декларативним јавним дискурсом једнакости свих и могућности за све – променио сеоске средине. Појмови индустријализације и урбанизације, применом чијег садржаја су бројни припадници сукцесивно стасалих генерација напуштали дотадашње хабитуалне моделе и улазили у „ципеле радничке класе“, померили су егзистенцију сеоских средина и њихове системе вредности према градовима и предграђима. Новонастала двојна егзистенција, чак дословно означена непрестаним путовањима од села ка граду и обратно, допринела је томе да многи дотадашњи модели живљења постану подложни променама, те су, између осталог, у оквирима културно-друштвеног миљеа новог радништва учитавани нови облици и садржаји културе одевања. Новим друштвеним окружењем олакшани излазак из некада чврстог одевног кода (Ivanović Barišić 2017, 44–47) тзв. народне ношње (упореди Kale 2008, 110–111), укључивање тзв. ХТЗ опреме,⁶ конфекцијских радних одела и комбинеzona, у свакодневицу сеоских пољопривредних активности стигле су редефиниције одевних образаца мушког радног одела (Stojanović 2021, 34–50). Такав статус народне културе одевања у трансформацији, између осталог, актуелизовао је популарну синтагму да „одело не чини човека, али, свеједно много говори о њему“. Изражени став како одећа представља једну од првих, притом невербалних порука целокупном друштвено-културном окружењу, потцртао је интерактивни статус тих нових одевних образаца и индивидуализованих решења (упореди Tavčar 2016, 26, 27), која су у деценијама социјализма постала невербални текст путем кога су у живом окружењу размењиване систематизо-

---

трају из угла културе одевања, ауторима на усменом излагању концепције замериле да тема скорашње прошлости, образложена притом предметима израђеним искључиво од једног материјала, тзв. пластике, ни у ком случају не припада етнографској музеологији. Колегинице су превиделе како су за ЕМ већ у првој половини 20. века музеализовани предмети од, рецимо, бакелита, као и да су материјална сведочанства у њиховом ужем пољу истраживања, култури одевања, делови ношњи са утканим или украсно уметнутим елементима израђеним од пластичних нити. Посебно треба нагласити како су у народну културу одевања већ у првој половини 20. века стигли индустријски гумени опанци, а поготово да су после Другог светског рата израђивани „модели“ са лицем, горњим преплетима и опутом од пластичних трака, у народу препознати као *најлон ојанци*.

⁶ Под појмом ХТЗ опрема и његовим садржајем подразумевана је заштитна опрема, радне ципеле, радна одећа, рукавице, заштита главе и лица, слуха и органа за дисање, заштитне наочаре и много другог заштитног прибора.

ване информације о елементима идентитета у светлу друштвених категорија рода,⁷ професије, друштвеног статуса, а у времену позног социјализма и националне, те конфесионалне припадности и много тога другог (упореди Јестратијевић 2011, 82). Прихватањем изазова да се ухвати укоштац са петрификованом музејском праксом и омогући музеализација и потоња репрезентација мушких радних одевних образаца из друге половине 20. века (Stojanović 2021, 34–50) отворена су врата за прихватање одевног (кон)текста (уп. Јестратијевић 2013, 113) којим би, изузев нових одевних наратива, у оквиру етнографске музејске делатности био укључен својеврстан наратив о (стандардизованом) наративу, тачније, преиспитивање поља доскорашњих стручних/научних тумачења културних сведочанстава из „златног доба“ народне културе одевања.

По обављеном истраживању о потреби за музејским аквизицијама материјализованих сведочанстава о радним одевним образцима из друге половине 20. века показало се како постоји простор за тумачење још једног од њих, који је настао и утемељен утицајем – за народну културу – спољашњих чинилаца током периода распада СФРЈ. У питању је тзв. *маскирно одело* проистекло из примарног контекста радне одеће војске и милиције, које је, ушло у употребу током ратних дејстава на територији бивше Југославије и унутрашњих сукоба у периоду владавине режима Слободана Милошевића. Секундарна употреба расходоване војне одеће у привредним активностима становника сеоских и приградских (па и градских) средина већ на први поглед је указивала на специфичне одјеке распада социјалистичког система вредности и државе, те је дискурзивно одражавала промене у најширем политичко-друштвеном окружењу.

Наративни потенцијал маскирног одела у својству невербалног текста почива на неколико тачака: говори о временима друштвеног превирања и деликатног примарног контекста употребе, сачињава мост од конфекцијског обрасца⁸ према традиционалном, на-

⁷ Иако су у истраживању разматрани превасходно мушки одевни образци, не треба заборавити како је суштинска родна равноправност у социјализму омогућила да, до тада мање или више стриктно одређени „мушки“ и „женски“ начини одевања постану у одређеном погледу унисекс, поготово за одевање у производним радним срединама.

⁸ Појам конфекцијски образац употребљен да дистинктивно означи невербални текстуални потенцијал тржишно израђене, „модне“ одеће (уп. Thomas 2005), у коју се тек накнадно учитава систем значења настао употребом у новом културном контексту.

родном одевању и успоставља систем питања о томе на који начин уопште сагледавати појаву.⁹ На основу свих тих предуслова може се говорити о наративној структури у којој културни артефакат, у овом случају радна одећа са функционалном, заштитном наменом у секундарном културном окружењу, постаје невербални текст вишеструког значења и симболичког карактера у комуникацији кодираним системима „превођења“ материјалног у невербални говор (Barthes 1983). Питање музеализације маскирног одела, које представља „црвени конач“ разматрања, предочено је фронтално према осталим елементима подобним за тумачење наратива управо због тога што, упркос свему, репрезентације културе којима се музеји баве остављају простор за комуникацију са бројним циљним групама. Декларативни (и за музеалце недосањани) контекст музеја као „мотора друштвених промена“ у живом културном окружењу, ипак оставља простор за активно учешће у друштвеним преиспитивањима и на њима заснованим свеобухватним променама. У разматрањима која следе искључиво ће бити представљен покушај научног/стручног сагледавања свих информација које су похрањене у материјализовано културно сведочанство маскирног одела, а које би у невербалном говору/тексту музејског предмета, у наративу обликованом читањем из различитих углова посматрања,¹⁰ у сваком случају могле постати фокус путем кога се препознају елементи за нове, синтетички уобличене ставове о (за сада хипотетичној!) етнографској музеологији нама блиског времена – као залогу за истраживачка поља у будућности.

---

⁹ Наративни потенцијал инверзан маскирном оделу Јестратијевић налази у једној од модних икона 20. века, у цинс одећи: „пример еволуције цинса у моди, будући да је овај одевни предмет, иницијално, стваран као мушка одећа за рад. Касније је репродукован као унисекс неформална одећа, да би у пракси потврдио статус најпопуларнијег предмета моде, који је сасвим порушио границе рода, узраста, статуса, прилике итд.“ (Jestratijević 2013, 116).

¹⁰ Аргументујући потребу музеализације маскирног одела као основе за све постојеће опсервације: етнолошко/антрополошке или етнографско-музеолошке, као и, превасходно, уобличавање новог музејског одевног наратива, сматрам како разматрање о једном другом музејском предмету, такође униформи: црвеној јакни пешадијског официра, који је носио поручник Хенри Андерсон у бици код Ватерлоа, речито говори о томе на који начин би могли бити обликовани невербално текстуални краци „звезде“ у слојевитом наративу маскирног одела (Pearce 1994 19, 22). Иако у другачијем основном контексту, разматрање јасно указује на то како се путем једног предмета може сагледавати јединство мноштва (или обрнуто, читава класа предмета може имати искључиво један ток музејске „приче“).

МУЗЕАЛИЗАЦИЈА

С обзиром на то да је питање музеализације радног одела већ разматрано у чланку *Мушко радно одело у култури привређивања: њишања и одговори* (Stojanović 2021), који говори о условно омеђеном периоду промена до позног социјализма, наставак истраживања о поменутом, о маскирном оделу, усмерен је на последње деценије 20. и прве 21. века. Друштвени контекст окружења допринео је томе да у кратком временском периоду почетком 90-их година 20. века, последично обимним војним дејствима у Хрватској, а потом Босни и Херцеговини, у мушке, сеоске и приградске одевне радне обрасце буду уведене амортизоване и расходоване униформе некадашње Југословенске народне армије (ЈНА), те потом Војске Југославије, Униформе које су у примарном употребном контексту из очигледних разлога замениле мирнодопске, биле су израђене од нових материјала, новог кроја и функционалних карактеристика, тзв. *маскирне униформе*.¹¹ Велики број џепова на њима, капуљаче, ојачања и импрегнација за ванредне услове и дуготрајно коришћење, у сваком случају су их препоручивали за употребу у тадашњим условима народне, притом технолошки осавремењене културе привређивања сеоских средина. Чињеница да су биле лако доступне за набавку са војних отпада омогућила је многим да их уврсте у своје одевне обрасце.¹² Период од читаве деценије¹³ у коме су маскирне униформе употребљаване у свом примарном окружењу несумњиво је повећао обим оних које су излучене из војних и полицијских снага, па се обнављање радне одеће и утемељавање новог одевног обрасца у секундарном окружењу обавља несметано до данас.¹⁴

¹¹ Прво су употребљаване униформе војних, а током друштвених превирања у Србији, и полицијских снага. Колоквијално су називане зелене и плаве маскирне униформе.

¹² Кроки о употреби нових образаца својеврсне радне одеће обликован је на основу личног истраживања и дугогодишњег искуства у животу са припадницима друштвених група које су користиле маскирне униформе у својству одевних радних образаца у народној култури привређивања, као и у њиховом непосредном окружењу. Искуства стечена током припреме изложбе *Пластичне гебегесење* (Stojanović & Matić 2010) и теренског рада у музејским пројектима *Етнолошка проучавања сјановништва ойишине Пирош, Књажевачки крај у XIX и XX веку, Вашари и сабори у Србији*, и другим.

¹³ Истраживачка претпоставка укључује време од 1991. до 2000. године када је пао режим Слободана Милошевића.

¹⁴ Пожељне радне карактеристике су по завршетку ратних и полицијских дејстава подстакле одређени број занатлија и конфекције да наменски настави производњу и на тај начин до данас снабдева циљне групе корисника.

Питања којима се бави разматрање о могућој музеализацији дефинисана су на основу одрицања од наративних приступа који следе овештали комуникациони коридор репрезентација „најстаријих и најлепших комада ношње“. Исказивања идентитетских ознака¹⁵ у свакодневном окружењу показала су како традиционални обрасци нису једини наративни предлогачак којим музеализована и музеолошки тумачена народна култура одевања нужно треба да комуницира у сврху митологизације припадности националном и професионалном корпусу.¹⁶ На другој страни, опет, укључивањем нових параметара означена је потреба да се дође до, како Драган Булатовић у ширем музеолошком контексту говори, преиспитивања ноторних ставова да се „стари модел приказивања пожељне слике у музеју не напушта“ (Bulatović 2013, 12). Предлогачак у крокију, међутим, говори у прилог настанку дилема о томе на који начин, и докле, чак и осавремењени приступ може да опсервира и тумачи етнографски наративни контекст музејске делатности.¹⁷ Оптерећења ка укључивању маскирног одела у досадашње одевне наративе могла би се читати у томе што је у питању за сада ипак краткотрајна појава и да, као таква, не стиже до опсега од пола века етнографске дистанце у оквиру које може уопште бити разматрана нова етнографско-музејска прича. Следећа дилема поново се дотиче дистинктивног у антрополошким и етнографско-музеолошким разматрањима „одевних прича“, а поготово за многе генерације кустоса неписаног, а неприкосновено прихва-

---

¹⁵ Исказивања идентитетских ознака могу се у широком екскурсу сагледати у процесима ретрадиционализације током последњих деценија 20. и првих 21. века, када су делови прокламовано „изворно српске“ ношње, капе и ознаке ношени у свакодневном комуникационом, или у простору свечаних догађања током државних и верских прослава, политичких митинга, као и у оквирима ритуализованих ситуација животног обичајног циклуса: рођење, крштење, свадба, одлазак у војску и друго.

¹⁶ Нови приступ у тумачењу народне културе одевања превазишао је такву полазну тачку, укључујући у истраживања неминовне промене какве су настајале већ у време када су музејски стручњаци могли да око себе виде живо културно ткиво тзв. народног костима или ношње.

¹⁷ Чињеница како је у домаћу етнографску музеологију укључена проблематика моде (Velimirović 2015) поново указује на став о најлепшем и, додуше не најстаријем, али највреднијем у одевним обрасцима, поново маргинализујући радну свакодневицу. Мода је одавно укључена у антрополошка и најшире музеолошка разматрања (Jestratijević 2013, 110–112, Pearce 1994, 19–29), па је додатно осветљено то да су маскарна одела негде у лимбу између етнографске музеализације и антрополошких тема политике, културног контекста ратних сукоба, идентитета и националног.

таног става да се појам и садржај народног одела, као и његови појмовни деривати, искључиво поимају у идеалтипском облику¹⁸ који подразумева разматрања и значења идеалтипских наратива ван постојања процеса промена (упореди Gavrilović 2009, 36–38, Bonifačić 1997, 139). Проблематизовање одевног обрасца који је недвосмислено произашао из латералних културних преиспитивања у току утемељавања матичног тока друштвено-политичких последица насталих распадом Југославије, постојања ратних сукоба и њихових последица, ни у ком случају не може бити уврштен у доскорашњи концепт идеализованог тумачења народне културе. Већ појавно асоцирајући на војску и полицију, чак и као илустративни материјал у оквиру било какве, у будућности могуће изложбене репрезентације, маскирно одело означава шири, антрополошки контекст и циљним групама посетилаца и стручњака оставља простор за промишљања бројних могућих „прича“ о, нажалост, до скоро нашој, савременој култури ратова и транзиције.¹⁹ На тај начин се удаљава од стандардне музеолошке матрице по којој је музеализована и репрезентована традиционална култура задржала ореол старих добрих времена.

Кроки прочитан на основном етнографском нивоу указује на две стране аргументације. Одевни образац настао почетком деведесетих година 20. века до сада је опстао у трајању од само три деценије. Према тренутном стању ствари културно одржив одевни образац, када се контекстуализује у савремено окружење, представља наставак више од једног века дуге²⁰ традиције употребе службених и радних одела у њиховом секундарном културном контексту народног одевног обрасца (Stojanović 2021: 39–46). Обим у коме је образац практикован,

¹⁸ Контекст преовлађујућег, неупитног става, сагледава се и у томе што у истраживачкој етнологији/антропологији постоје „гласови“ оних који су имали прилику да се баве и етнографском музеологијом, но, свеједно нису успели да своје ставове уграде у матични ток промена делатности (в. напомену 7, Ivanović Barišić 2006, 247).

¹⁹ Паралелно хипотетичном „црном таласу“ значења одевних образаца маскирних одела, стручни/научни одговори дати у већ извршеним етнографским експонирањима моде у контексту социјализма (Velimirović 2012, 937–953) показују тенденцију ка уједначавању значења са до сада утемељеним репрезентацијама свечаних, естетски и материјално вредних комплета народне ношње или њених елемената у народној култури одевања.

²⁰ Уважавајући одевање Граничара у Војним крајинама током претходних векова у својству модела одевних образаца радне и свечане употребе униформе, једновековна употреба се може сматрати сукцесивно вишевековном (Nikolić 1978, наведено према: Stojanović 2021, 40).

овај пут у екстремно измењеним условима друштвено-привредних активности, говори у прилог томе да га нису и не употребљавају искључиво сукцесори народне културе привређивања. Чињеница је како су под санкцијама деведесетих година 20. века многи индустријски радници, а потом и одређени број службеника и, уопште, припадника ниже средње класе, били животно приморани да се врате у своје некада примарне сеоске средине или викенд насеља како би се бавили разним пољопривредним активностима које, по многим параметрима, и до данас припадају народној култури привређивања. Такав културни контекст отвара могућност за афирмативна разматрања о низу наговештених питања на основу којих се разматра припадност етнографској музеологији. Због хронолошки кратког обима у коме је феномен био заступљен у пуној снази, он оличава и шири истраживачки простор у коме се огледају не само ратне и по њима (до данас) транзиционе деценије, већ и време осамдесетих, по смрти „друга Тита“.²¹

Повратком у искључиво музејски истраживачки простор појављује се изазов у којој мери се може говорити о феноменолошкој и садржинској наративности у концептуализацијама и тумачењима народне културе којом се прокламовано бави етнографија. Одговор на то у сваком случају остаје полемичан што не искључује чињеницу у прилог „народоносном“ значењу одевних образаца маскирног одела.²² У таквом радном одевном обрасцу мушкарци су могли да се виде малтене у сваком тренутку и на сваком месту, неvezано да ли су у питању радови у пољу, сезонски излазак пастира на планинске пашњаке, пчеларство или, рецимо, обављање послова при гашењу креча, изради ћумура, берби шљива и грожђа, као и много тога још. С обзиром на то да су у правцу даљег обогаћивања збирке *Дојунско њивређивање* у фондовима ЕМ, њеном бољем документовању различитих, за

---

²¹ У времену социјализма, под прокламованом паролом „И после Тита Тито“, за годину дана се дешавало онолико промена у културној средини колико су у време стабилног социјализма носиле целе декаде. Растакање целокупног привредног система, те постепени распад великих индустријских и уопште привредних гиганата и другачији погледи на будућност социјалистичког самоуправљача одразило се на сеоске средине (или бар оно што је већ тада остало од њих) и утицало на њихово свакодневно функционисање.

²² У контексту етнографске музејске делатности музеализација маскирног одела свакако не би подразумевала читаве серије одевних елемената или комплекта као што је то стандард за музејске набавке народне ношње, чиме се указује на варијетете према подручју, украшавању, националним и осталим идентитетским ознакама.

народну културу ипак споредних привредних делатности, а напoкoн, укупнoм заoкpyжaвaњу пoља културe приврeђивaња, тoкoм пoслeдњих гoдинa у фундуc ЕМ су уврштeнa пoкрeтнa културнa дoбрa из дoмeнa културe приврeђивaња тoкoм другe пoлoвинe 20. вeкa: рударскe гумeнe чизмe, кoнфeкцијскo зaштитнo oдeлo и плaстични зaштитни шлeм, пoтрeбa зa музeализaцијoм јoш јeднoг oдeвнoг мoдeлa пoстaјe нeупитнa. Oглeдaлo у кoмe сe кoмплeмeнтaрнo сaглeдaвa пoтрeбa зa музeализaцијoм маскирнoг oдeлa нa oснoву њeгoвe сeкундaрнe културнe фyнкцијe, прeдстaвљa јoш јeдaн oдeвни oбрaзaц дирeктнo прoстeкaо из културe сaнкцијa и изoлaцијe. Пoслeдичнo тoмe штo јe у СР Југoслaвију, пoглaвитo у Србију, билo стриктнo зaбрaњeнo увoзити ширoкy пaлeтy прoизвoдa: пoчeв oд eнeргeнaтa и стрaтeшких сирoвинa пa свe дo рoбe ширoкe пoтрoшњe, у срeдинaмa у кoјимa јe билo oмoгућeнo дa сe дoслoвнo кријумчaри, јeднa oд oзнaкa људи кoји су сe тим aктивнoстимa бaвили били су кoмплeти спoртскe oдeћe, тзв. шушкaвe трeнeркe. Тaквe трeнeркe, прeвaсхoднo кинeскe прoизвoдњe, пoстaлe су јeдaн oд oбрaзaцa рaднe oдeћe швeрцeрa бeнзинa, a пoтoм и других пoслeникa у дoмeну сивe eкoнoмијe – нпр. улични прoдaвци дeвизa, прoдaвци цигaрeтa, прoдaвци сa бувљaкa и други сличнoг прoфилa. Спoљaшњим утицaјимa oбликoвaни услoви пoд кoјимa јe вeликo брoј припaдникa нaјширих друштвeних слoјeвa биo дoслoвнo принуђeн дa сe укључи у сиву eкoнoмију дoвeли су дo тoгa дa у упoтрeбу маскирнoг и спoртскoг рaднoг oбрaсцa буду укључeни припaдници сeoских приврeдних зaјeдницa, пoтoм брoјни из флуктуaбилних друштвeних грyпa, нaсталих oд рeдeфиницијa „јeднa нoгa у oпaнку, другa у ципeли“, a нaпoслeткy и они из примaрнo индустријскoг или другoг урбaнo-приврeднoг oкружeња. Ипaк, нe мoжe сe истo тaкo спoрити ни тo дa су маскирнa oдeлa у тaдaшњим свaкoднeвним приврeдним aктивнoстимa умнoгoмe прeвaгнулa нa стрaну припaдникa сeoских и пригрaдских зaјeдницa, дoк су у трeнeркaмa мнoгo чeшћe oбaвљaни „дoслoви“ у грaдским срeдинaмa и вeзaни зa oбликe урбaнoг хaбитусa.

АНТРОПОЛОГИЗАЦИЈА

Музeализaцијa oдрeђeнoг прeдмeтa или клaсe прeдмeтa јeдaн јe oд нaчинa кaкo дa нaрaтивнo кoнцeптyализујeмo свeдoчaнствo нa oснoвy кoгa у кoмyникaцији aргyмeнтујeмo стaв дa музeји причaју причe, a причaмa вeрoдoстojнoст дaју вoљнo-oсeћaјнo-спoзнaјнo усмeрeнe „кyкe“ кoјимa сe слyшaoци/глeдaoци/пoсeтиoци вeзyју зa нaрaтивни тoк и oмoгућaвaјy дoживљaјнy спoзнaјy пoрyкe. У eтнoгрaфскoј музeјскoј дeлaтнoсти тy улoгy прeвaсхoднo имaјy прeдмeти, мaтeријa-

лизована културна сведочанства која репрезентују народну културу, постојање одређеног начина понашања, а потом мотива и система вредности којим је то понашање било подстакнуто и одржало се у пресецима времена и простора. Музеолошки иницијална, притом унакрсно постављена контекстуализација у поља народне културе привређивања и одевања, ни на који начин није замаглила чињеницу о примарној употреби војних и полицијских униформи, које су на тај начин уграђене у обједињавајућу синтагму негативног предзнака, „наслеђе деведесетих“.²³ Назнакама да питање музеализације маскирног одела подразумева за сада хипотетично укрштање антрополошког разматрања радних одевних образаца и његову могућу примену у делатности ЕМ нису исцрпљене могућности разматрања о његовим значењима и симболичко-комуникационим аспектима.

Полазећи од тога како је иконографија српског војника, изувез одређеног периода током социјализма, од почетка 20. века представљала непрестано обнављану идентитетску ознаку у државно-друштвено-културном окружењу, једноставно је закључити како је контекст војске, ратова, прокламованог српства и националног поноса представљао читаву платформу у комуникацији током осамдесетих година 20. века и времена настанка свеобухватне ретрадиционализације за припаднике многих друштвених група. У таквом дискурсу могуће је поставити контекстуално поређење структурно различитих периода културно-политичке историје на размеђу трију „ратних“ векова: 19. на 20. век и 20. на 21. век. Силом прилика, дословно у свакодневицу поменутих периода укључивани су одређени елементи војног одевног обрасца, и то за сваки понаособ. У периоду српско-турских, српско-бугарског и балканских ратова у народну културу одевања стигли су шајкача и тзв. брич панталоне (Službeno odelo 2001), а током ратних сукоба у распаду СФР Југославије маскирно одело. Војне панталоне *на брич* представљале су у одређеном дискурсу статусни симбол материјалног благостања, а војна капа, која је по војном року постајала невербална порука, која је говорила о томе како је млад човек обавио дуг домовини и на тај начин стао за женидбу, од тада не мења свој идентитетски предзнак. Према

---

²³ „Interesovanje za neslavnu prošlost, a kroz to i za njeno individualno i kolektivno pamćenje, nezaobilazni je deo savremenih istraživačkih tokova nauke o baštini. U društvima u kojima su se desili zločini od strane represivnih režima lako je postići konsenzus oko toga šta i kako treba da se obeleži i sačuva od zaborava. Međutim, u situacijama etničkih i građanski sukoba, formiranje ovakvih memorijala je veliki izazov“ (Božić Marojević 2015, 25).

том контексту реалне и симболичке комуникације шајкача, која је од искључиво војне капе постала део мушког народног костима (погледати Radisavljević 2018, 42–47), а током осамдесетих година и зачетака ретрадиционализације била је један од незаобилазних идентитетских маркера.

Секундарна културна улога шајкаче и брич панталона на једној, а маскирних панталона, блуза, прслука, ветровки (ређе чизама или ципела) на другој, на првом нивоу разматрања читава се у чисто формално-функционалним сличностима културних редефиниција нових употреба војничких службених одела. Улазећи у шири државно-друштвено-културни контекст на размеђи векова препознају се значајне разлике у широј контекстуализацији. Иако је *de facto* изгубила српско-турски рат 1876–78. године и српско-бугарски војни сукоб 1885. године, Србија је у сутон 19. века била у несумњивом државно-политичком успону. Велика територијална проширења и оснаживање државног и националног идентитета у сваком случају су реалну и митологизовану улогу војске непрестано обнављали и тиме дословно подизали на пожељни статусни, као и пиједестал идентитета. Чињеница да су шајкаче, као етнографско-историјски најмлађе мушке капе, у многим пределима умногоме истиснуле шубаре, фесове и друга оглавља, те у традиционалним заједницама постале симбол идентитета на различитим нивоима: од професионалног, до етничког и чак конфесионалног, једноставно указује на то да су превасходно имале позитиван вредносни предзнак, који је унутар и изван српске етничке заједнице репрезентовао целокупан систем културног значења младе нације и државе.

Деградација позитивног предзнака у комуникацији војничким службеним одевним наративом препознаје се на основу пар индикатора. Шајкача и брич панталоне су у дугом временском периоду представљали невербални симбол у синтетичком фокусу сеоских средина, народа, друштва и државе током трајања монархије. Исто тако, тзв. војничке фотографије у време стабилног државно-друштвеног система социјалистичке Југославије установљене су као једна од неформално обавезних идентитетских успомена, а којом је, условно речено, продужен културни живот шајкаче у нешто измењеном облику и потпуно измењеном контексту војне капе *џиџиовке*. На крају тог дугог пута „војног“ идентитетског принципа стиже се до, у најмању руку, амбивалентног односа према новим ознакама, оличеним у маскирном оделу као симболу ратова и репресије. У том правцу посматрано, упоредно посматрање деградирајуће контекстуализације

војног одевног обрасца указује на још један означујући детаљ. Иако је маскирно одело ушло у врло широку секундарну културну употребу, ни у једном тренутку било која од припадајућих војних капа није постала недвосмислени елеменат новог одевног обрасца. Иако је шајкача на крају 19. века већ била означена као осведочени елеменат традиционалног мушког одевног обрасца у бројним подручјима Србије, што је и данас потцртано у традиционално моделованим музеолошким репрезентацијама народне културе,²⁴ дотле, и после две деценије од квантитативно значајног уплива маскирне униформе на радни одевни образац у сеоским и приградским срединама, она није верификована као могући елеменат за процедуре музеализације и, у одређеном дискурсу, неке од репрезентација културе.

Читања етнографске информације о употреби радног војног одела у секундарном културном окружењу и функцији напослетку отвара простор за дискурс у разматрањима која се унеколико дотичу улоге популарне културе у обликовању одевних образаца. Непосредно етнографски критеријуми за прикључивање музеолошки прихватљивом корпусу, конкретно функционалност, искористљивост, велики обим употребе и средина у којој је она обављана, не исцрпљују информације које одевни образац који се разматра садржи у себи. У том правцу посматрано, занимљива је чињеница како и поред деценија употребе цинс одеће, свима познатих фармерки, иако су већ крајем седамдесетих година постале лако доступне и у производњи текстилних погона широм Југославије²⁵, оне нису ни у једном периоду у значајном обиму интегрисане у секундарно културно окружење народне културе привређивања. То ни у ком случају не значи да нису употребљаване током сезонских радова, али, о њима се не може говорити у светлу препознатљивог и у довољној мери утемељеног и распрострањеног одевног обрасца. Такав статус фармерки, одеће која је „на свет“ стигла у својству радне одеће фармера (по којима је код нас настао

²⁴ На првој етажи, тренутно актуелне осме сталне поставке ЕМ, у одељку који репрезентује подручје централне Србије, једно од оглавља на лутки у мушком народном костиму је шајкача.

²⁵ Осамдесетих година је институционализована производња *пазарских фармерки*, цинс одеће из многобројних приватних погона на подручју Новог Пазара. Продаја пазарског цинса је била вишеструко разграната, почев од пијачне продаје, преко „бутика“, па све до великих серија које су рађене за тржиште Турске, на првом месту Цариграда (Истанбул тур.). Исто тако су стизале прве лиценце за израду, рецимо, Lee Cooper и Wrangler цинса, а напослетку и тзв. *левиски*, Levi Straus панталона.

појам), људи који су се бавили производњом пољопривредних производа те је, сходно томе, требало итекако да задовоље критеријуме добре радне заштите, издржљивости, свакојаке функционалности и, не мање битно, приступачне цене за набавку, није достигао обим и етнографску дубину употребе маскирног одела у контексту културе привређивања (в. Ковачевић 1980). Стога, посматрајући изазове истраживања у светлу савремених тумачења о последицама промена у одевним обрасцима, сматрам како се, рецимо, у широком контексту може повући паралела данашњег, донекле митологизованог статуса шајкаче (у јединству са истим статусом тзв. „српског опанка“) са глобално усвојеним путем промена значења цинса, фармерки и оверал (*overall*, енг.) радне одеће, комбинеzona у својству радне одеће каубоја, фармера, железничарских пружних радника и других у Сједињеним Америчким Државама током периода друге половине 19. века. Пут од радне одеће до фолклорних икона, преко популарне културе, до уласка у модну индустрију, не може се ни на који начин поистовећивати са савременим контекстом неке врсте еквивалената, каквима се могу читати опанак и шајкача у локалном културном контексту, но, у сваком случају, говори о томе да у народне обрасце одевања треба укључити у далеко ширу проблематику од традиционално схваћеног костима, ношње.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА

Музејска стварност у облику изложбених репрезентација посвећених „старим добрим временима“ путем егзотизације традиционалне културе у стандардној етнографској музеологији на тај начин је несумњиво постала упитна. Отворене могућности даљих преиспитивања политике експозиције, у претходним одељцима, сагледане су путем уочавања деликатног контекста секундарне културне употребе маскирног одела. Окружење ратних дејстава, изолације и распада једног целокупног државно-друштвено-културног система вредности у сваком случају је представљало изазов за музејску репрезентацију, а ЕМ је на њега у најширој опсервацији одговорио транзиционим редизајном идилично-музејског дискурса према народној култури (уп. Simić 2006). Нови/стари музеолошки приступ оличен је у поставци *Народна култура Срба у XIX и XX веку*, осмој сталној изложби (Вјеладиновић-Јергић 2003), отвореној 2001. године, поводом обележавања стогодишњице постојања, као и *Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској* (Вјеладиновић-Јергић 2006), те у пројекту намењеном обликовању сталне поставке *Музеја Херцејовине* у

Требињу (Vladić-Krstić 1999). На тај начин, структуриран је матични ток репрезентација, у складу са неспорном потребом за очувањем различитих слојева идентитета проистеклих из народне културе и, сходно томе, непрестано обнављаном доприносу стандардизоване етнографске музеологије.

У другачијем дискурсу, међутим, деценије које су претходиле „времену зла“ током деведесетих, истовремено су период у коме је народна култура доживела драматичан процес промена. Вративши се на основну нит излагања, културу привређивања, треба говорити о могућностима репрезентације промена оличених у мизансцену напретка: мотокултиватора, моторне тестере, моторне пумпе за заливање, хидрофора и бројних других помагала²⁶ из времена позног социјализма и транзиције на селу уз које су неминовно везана конфекцијска радна одела и секундарно културно контекстуализоване униформе припадника различитих јавних и комуналних служби, а протоком времена, делови или комплети маскирних униформи. Тумачење секундарног културног контекста са унакрсним позитивним предзнаком напретка, рекао бих, заштитног одевног обрасца током делатности у народној култури привређивања, и то према политичко-ратно-манипулативном-културном окружењу, из кога је током истог периода маскирно одело утемељено у секундарни контекст употребе, представља велики изазов за аутора који би се латио таквог задатка. У том смислу, отклон од емотивно топлог, носталгичног репрезентовања народне културе у целини или неких њених појавно-садржајних еманација, укључио би могућност антрополошког дубинског етнографско-музеолошког преиспитивања колико је спољашње окружење (у најмању руку, током читавог 20. века) заиста утицало на до сада махом херметички тумачен систем вредности припадника сеоских заједница (уп. Naumović 1995, 39–40, 57–60).

Напоследку, поштујући чињеницу да добре музејске „приче“ захтевају обимну припрему, одбрану идеје и образлагање концепта, навео бих пар сведених крокија, овај пут могућих изложбених репрезентација, у којима би маскирно одело могло бити етнографско-музеолошки контекстуализовано. На првом месту би то била

---

²⁶ У прилог напретку наводим машине којима управља један човек, што је у широкој опсервацији упоредиво са напретком, алаткама и справама које су у народну културу стигле већ почетком 20. века, те у истом контексту нисам у списак уврстио оне за чију употребу је неопходно више руковалаца и помоћника. За такве, као што су, рецимо, комбајн, вршалица, трактор и прикључне машине, матичну делатност заштите обавља Музеј науке и технике.

својеврсна ретроспектива излаганих одевних образаца и њихове „народноне музејске употребе“ током досадашње делатности ЕМ, која би екстраполацијом тих свечаних, национално потцртаних народних ношњи (мушких и женских), према свакодневним, радним, поготово конфекцијом и друштвеним превратом социјализма промењеним обрасцима, омогућила увид у то да одевни етнографски времеплов не застаје искључиво на свечаним друштвеним догађајима (до половине 20. века!) већ одлази до свих блиских временских дестинација и чак у апроксимативну будућност. Друга могућност отвара се у хоризонтално постављеном читању наративних потенцијала одређених урбаних и субурбаних модела одевања у блиској прошлости 90-их година 20. века, где би маскирно одело, шушкаве тренерке и, рецимо, *дизелаш*, били контекстуализовани према свим комуникационим топосима и значењима какве су образовали. Наратив проистекао из такве репрезентације једног времена показао би како су поткултуре²⁷ појавно брушене, а садржајно означене изолацијом и санкцијама, при чему треба додатно појаснити значења искључиво радног обрасца маскирног одела, радно-свечаног шушкавих тренерки и, дискурзивно, свечаног у одевању дизелаша. На другој страни, такав наратив би осветлио и чињеницу како су маскирна одела махом носили припадници средњих генерација и старији, шушкаве тренерке биле у употреби у ширем генерацијском и „привредном“²⁸ дијапазону, док су дизелаша махом били млади људи, најчешће у контакту са криминалним друштвеним миљеом или они који су одевним обрасцем кокетирали са представом о својој припадности „важним људима“ из света криминала. Уз све то, наравно, треба промишљати и о политичко-антрополошком контексту експозиције у којој би био концептуализован наратив инверзан „српском хероју“ из ратних година.

²⁷ Као аргументацију потреби за таквом музејском причом навео бих студију Дика Хебдица о одевним наративима поткултура младих у другој половини 20. века у Енглеској, у којој су, у другачијем контексту, широко опсервиране њихова улога и утицај на велике друштвено-културне промене најшире заједнице Велике Британије (Hebdič 1980, 36–74).

²⁸ Појам *привредни* употребљен је у недостатку бољег означавања различитих делатности којима су се током 90-их бавили како млади, тако и они који су већ били у својим тридесетим годинама.

Сл. 1 Обнављање
сточарског објекта,
Пештерска висораван,
2008. година
(снимио Марко Стојановић)

Сл. 2 Обнављање
сточарског објекта,
Пештерска висораван,
2008. година
(снимио Марко Стојановић)

Сл. 3 Градирање јачине ракије, село Равна код Књажевца, 2004. година (снимио Марко Стојановић)

Сл.4 Пештерска висораван, 2008. година (снимио Марко Стојановић)

Литература

- Barthes, Roland. 1983. *The fashion system*. Los Angeles: Univesity of California press.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna. 2001. Etnografski muzej u Beogradu 1901–2001. U: *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901–2001*, 7–42. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna, ur. 2003. *Narodna kultura Srba u 19. i 20. veku: vodič kroz stalnu postavku*. Beograd: Etnografski muzej.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna, ur. 2006. *Tradicionalna kultura Srba u Srpskoj Krajini i u Hrvatskoj*. Beograd: Etnografski muzej.
- Božić Marojević, Milica. 2015. *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*. Beograd: CmiH.
- Bonifačić, Vjera. 1997. „O polisistemskoj teoriji folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanju tekstila“. *Narodna umjetnost* 34 (2): 137–151.

- Bulatović, Dragan. 2013. „Križa muzejske proizvodnje identiteta“. U *Muzeologija, nova muzeologija, nauka o baštini*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Kruševac: Narodni muzej Kruševac, 11–25.
- Bušić, Katarina. 2014. „Iskustva, problemi i promišljanja primijenjene etnologije: suvremena značenja i pojavnosti narodne nošnje“. *Etnološka istraživanja* 19: 163–188.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. *Kultura u izlogu: ka novoj muzeologiji*. Posebna izdanja, knj. 60. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gavrilović, Ljiljana. 2009. *O politikama, identitetima, i druge muzejske priče*. Posebna izdanja, knj. 65. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Hebdiž, Dik. 1980. *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Ivanović Barišić, Milina. 2006. Odevanje i moda. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 54: 245–257.
- Ivanović Barišić, Milina. 2017. *Odevanje u okolini Beograda: druga polovina 19. i prva polovina 20. veka*. Posebna izdanja, knj. 88. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ivanović Barišić, Milina. 2021. Socijalistički narativ i tradicionalna kultura, U *Propaganda i javni narativi u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Bojana Bogdanović, Kristijan Obšust, 219–248. Novi Sad – Beograd: Arhiv Vojvodine – Etnografski institut SANU.
- Jestratijević, Iva. 2011. *Studija mode – Znaci i značenja odevne prakse*. Beograd: Orion Art.
- Jestratijević, Iva. 2013. Uvod u studije mode. *Art+Media: Časopis za studije umetnosti i medija* 3: 108–119.
- Kale, Jadran. 2008. „Je li 'narodna nošnja' narodna“. *Etnološka tribina* 31: 109–126.
- Kovačević, Ivan. 1980. Blue jeans kao element masovne kulture. *Etnološke sveske* 2 (stara serija): 93–99.
- Mensch, Peter van. 1990. „Methodological Museology; or, towards a Theory of Museum Practice“. U *Objects of Knowledge*, ed. Susan Pearce. London: Continuum International Publishing Group.
- Milićević, Đ. M. 1885. „Etnografska izložba u Moskvi 1867“. *Godišnjica Nikole Čupića* VII: 3–17.
- Morris, Desmond. 1979. *Manwatching: A Field Guide to Human Behaviour*. New York: Harry N. Abrams.
- Naumović, Slobodan. 1995. „Ustaj seljo, ustaj rode: simbolika seljaštva i politička komunikacija u novijoj istoriji Srbije“. *Godišnjak za društvenu istoriju* II (1): 39–63.
- Nikolić, Desanka. 1978. *Odevanje graničara Vojne krajine u 18. i 19. Stoleću*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

- Pearce, Susan. 1994. „Objects as Meaning; or Narrating the Past“. In: *Interpreting Objects and Collections*, ed. Susan Pearce, 19–29. London, New York: Routledge.
- Radisavljević, Katarina. 2018. „The Legend of Šajkača – a Famous Serbian Cap“. U *Uniformiranost: zbornik mednarodnega simpozija*. Elektronski zbornik, 41–48. Maribor: Pokrajinski muzej. <http://www.museoeurope.si>
- Simić, Marina. 2006. „Capturing the Past: an Anthropological Approach to the Modernist practices of the History Production in the Ethnographic Museums“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 70: 25–41.
- Službeno odelo. 2001. *Službeno odelo u Srbiji u 19. i 20. veku*. Katalog izložbe. Beograd: Istarski muzej Srbije, Galerija SANU.
- Stojanović, Marko. 2007. „Etnografska muzejska ekspozicija u funkciji komunikacionog procesa – primer stalne postavke Etnografskog muzeja u Beogradu“. *Glasnik Etnografskog instituta* 55 (1): 157–170.
- Stojanović, Marko. 2021. „Muško radno odelo u kulturi privređivanja – pitanja i odgovori“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 84: 31–53.
- Stojanović, Marko & Miloš Matić. 2010. *Plastične devedesete*. Katalog izložbe. Beograd: Etnografski muzej.
- Tavčar, Marija. 2016. *Teorija interaktivnog kostima: Telo-tehnologija-kostim*. Doktorska dis. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Thomas, Louisa. 2005. *The Secret Language of Jeans*. Slate. Dostupno na: http://www.slate.com/articles/arts/fashion/2005/11/the_secret_language_of_jeans.html
- Velimirović, Danijela. 2012. „Novi izgled za 'novu ženu': uobličavanje 'proleterskog ukusa' (1945–1951). *Etnoantropološki problemi*, n. s, 7 (4): 935–955.
- Velimirović, Danijela. 2015. „Moda i antropologija“. *Etnoantropološki problemi* 10 (4): 791–794.
- Vladić Krstić, Bratislava. 1999. *Narodni život i kultura Srba u Istočnoj Hercegovini u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka: vodič kroz prvu stalnu etnografsku postavku Muzeja Hercegovine u Trebinju*. Trebinje: Muzej Hercegovine, Beograd: Etnografski muzej.

Примљено / Received: 15. 11. 2021.

Прихваћено / Accepted: 18. 04. 2022.